

અખો

(17 મું શતક પૂર્વાર્ધ)

અખા ભગત મૂળ અમદાવાદ પાસેના જેતલપુરના વતની હતા અને જ્ઞાતિએ સોની હતા. તેઓ વેદાંતી કવિ છે. ગુજરાતના જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો સુભગ સમન્વય એમની કવિતામાં સુપેરે પ્રગટ થતો જોવા મળે છે. વેદાંતદર્શન તેમજ જીવનના અનુભવોથી પ્રૌઢ બનેલો જ્ઞાનવિચાર એમની કવિતાનું આભૂષણ છે.

જીવનમાં એક પછી એક થયેલાં સ્વજનોનાં મૃત્યુ, ધર્મની બહેન જમનાએ સોનાના હાર સંબંધી ઉઠાવેલી શંકા તેમજ ટંકશાળના ઉપરી તરીકે હલકી ધાતુ ભેળવવા અંગે તેમના પર આવી પડેલા આળને કારણે તેઓ એકાંતપ્રિય, ગંભીર તેમજ વૈરાગી થઈ ગયા હતા.

‘પંચીકરણ’, ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’, ‘અનુભવબિંદુ’ તેમજ ‘અખેગીતા’ તેમની નોંધપાત્ર રચનાઓ છે, જોકે એમના છપ્પાઓને કારણે તેઓ વિશેષ જાણીતા અને લોકપ્રિય છે. સામાજિક દૂષણો, પાખંડ, ઢોંગ, રૂઢિચુસ્તતા, કર્મકાંડ, દેહદમન, આચારજડતા, સાંપ્રદાયિક જડતા અને પાખંડી ગુરુઓ સામે અખાએ તીખા પ્રહારો-કટાક્ષો કર્યા છે. દૂષણો પ્રતિ શબ્દબાણ છોડતાં એમની ભાષા અર્થઘન અને ઓજસ્વી લાગે છે. છપ્પા દ્વારા સામર્થ્ય અને ગૌરવ પ્રગટ કરતી તેમની ભાષાને કારણે અખાનું સ્થાન સાહિત્યમાં હંમેશાં મોખરે રહેશે.

છપ્પા એ છ ચરણ ધરાવતો કાવ્યપ્રકાર છે. અખાએ મોટેભાગે છપ્પામાં ચોપાઈ છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે. મધ્યકાળ તેમજ અર્વાચીન કાળમાં કટાક્ષ અને સદાચાર-બોધ માટે છપ્પાનો ઉપયોગ થયો છે.

પહેલા છપ્પામાં અનુભવ-જ્ઞાનનો મહિમા કરવામાં આવ્યો છે. કવિએ અનુભવરૂપી પાંખ જેમની પાસે છે તેમણે સંસારની આંટી-ઘૂંટીથી ડરવા જેવું નથી એ વાત ઉંદર અને પંખીના દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવી છે.

બીજા છપ્પામાં ભાષાને ગૌણ ગણી, ભાવનાનું મૂલ્ય કરવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધમાં ભાષાથી નહીં પણ બળથી જ જિતાય છે! શિષ્ટ એવી સંસ્કૃત ભાષા સામે પ્રાકૃત-તળ-બોલીની અર્થક્ષમતા ચીંધી આપતો અખો મૂળાક્ષરના બાવન અક્ષરથી ઘેરાયેલા સંસારથી મુક્ત થઈ, પરમ તત્ત્વરૂપી ત્રેપનમા અક્ષરને આરાધવાની અનુભવજન્ય વાત કરે છે.

છપ્પા

1. આવી નગરમાં લાગી લાય, પંખીને શો ધોખો થાય?
ઉંદર બિચારા કરે શોર, જેનું નહીં ઊડવાનું જોર.
અખા જ્ઞાની ભયથી ક્યમ ડરે, જેની અનુભવ-પાંખ આકાશે ફરે?
2. ભાષાને શું વળગે, ભૂર ! જે રણમાં જીતે તે શૂર
સંસ્કૃત બોલ્યે શું થયું? કોઈ પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.

શબ્દાર્થ

લાય આગ ધોખો ફરિયાદ શોર અવાજ ભય ડર ક્યમ કેમ વળગે બાહે, લપેટાય ભૂર મૂખ, લુચ્ચું શૂર બહાદુર, પરાકર્મી પ્રાકૃત (સંસ્કૃત ઉપરથી ઊતરી આવેલી) લોકભાષા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

- (1) નગરમાં આગ લાગવાથી કોણ ભય અનુભવતું નથી?
- (2) ઉંદર શા માટે શોર કરે છે?
- (3) કોની અનુભવરૂપી પાંખ આકાશમાં વિહરે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

- (1) પહેલા છપ્પા દ્વારા અખો શું કહેવા માગે છે?
- (2) બીજા છપ્પા દ્વારા અખો શી પ્રેરણા આપે છે?
- (3) ‘બાવનનો સઘળો વિસ્તાર’ એટલે શું?

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો :

- (1) ‘આવી નગરમાં લાગી લાય’ છપ્પા દ્વારા રજૂ થયેલા જ્ઞાનના મહિમા વિશે નોંધ લખો.
- (2) ભાષા વિશેના અખાના વિચારો વિશે નોંધ લખો.

* * *

ઉખાણાં

શામળ

(18મું શતક)

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ શામળ સૌથી વધુ લોકપ્રિય પદ્યવાર્તાકાર છે. અમદાવાદના ગોમતીપુર (વેંગણપુર)ના તેઓ વતની હતા. કથાકારનો તેમનો વ્યવસાય હતો. સંસ્કૃત, વ્રજ તેમજ ફારસી ભાષા ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ હતું. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશકાળની કથાઓનો આધાર લઈને તેમણે પદ્યવાર્તાઓ લખી છે. પ્રેમ અને પરાક્રમના અદ્ભુતરસથી એમની કથાઓ ભાષા અને ભાવક બંનેને સમૃદ્ધ કરે છે. શામળે એમની પદ્યવાર્તાઓમાં સમસ્યા-ઉખાણાં તેમજ નીતિબોધના છપ્પાઓની રસમય ગૂંથણી કરી છે.

‘મદનમોહના’, ‘વેતાલપચ્ચીસી’, ‘નંદબત્રીસી’, ‘સૂડા-બહોતરી’, ‘ચંદ્ર-ચંદ્રાવતી’, ‘પદ્માવતી’ જેવી પદ્યવાર્તાઓ દ્વારા શામળે સમાજને ધર્મ, નીતિ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બહુજનસમાજનું મનોરંજન દ્વારા બોધ આપવાનું શૈક્ષણિક કાર્ય શામળે કર્યું છે.

ઉખાણું માનવીની બુદ્ધિને કસે છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિની લાક્ષણિકતા ઉખાણામાં રજૂ થાય છે, જેને આધારે જે-તે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નામ (જવાબરૂપે) શોધવાનું હોય છે.

પહેલું ઉખાણું પડછાયા વિશેનું છે. કવિ ચતુર નરને તેનો ઉત્તર આપવા કહે છે. પડછાયાને ‘અચરત’ (અચરજ) કહે છે!- કારણ કે, જેવો દેહ તેવો જ પડછાયો છે. શરીર પર તો ચામડી છે, હાડકાં છે, લોહી છે પણ પડછાયામાં તો આમાંનું કશું જ નથી ને છતાં ‘પડછાયો’ કવિને મન આશ્ચર્ય છે. પડછાયાની લાક્ષણિકતા ઉખાણામાં દર્શાવી છે અને તેનો ઉત્તર આપવા જણાવાયું છે.

બીજું ઉખાણું દર્પણ (અરીસા) વિશેનું છે. દર્પણને સરોવરની ઓળખ આપ્યા પછી, એ સરોવરનું જળ કોઈ પીતું ન હોવાનું અને સરોવરકાંઠે કોઈ પંખી આવતું ન હોવાનું જણાવી કવિએ જવાબ વિશે જિજ્ઞાસા જન્માવી છે. વળી, સરોવર પાસે જનારા અનેક લોકો તેમાં ડૂબ્યા છે એવી રહસ્યમયતા પણ કવિએ રચી છે. અરીસામાં જોઈ, રૂપની પાછળ ઘેલા થનારા અનેક લોકો આ તરફ આંગળી ચીંધીને, કવિ અંતે પતિ પાસે અરીસો મંગાવતી નાયિકા દ્વારા અરીસાથી યૌવનને પૂર્ણતા મળતી હોવાનો સંકેત કરે છે.

ઉખાણાં

1. ચતુર નર તું ચેત, એક અચરત મેં દીઠું;
સુંદર રૂપ સ્વરૂપ, અધિક અમૃતથી મીઠું;
કાયા ઉપર હાડ, હાડ પર વાળ ભણીજે;
વાળ ઉપર છે રુધિર, સુગુણ તેના જ ગણીજે.
ખરી તે ઉપર તો ખાલ છે, ખાલ ઉપર વાળ જ નથી;
વળી મુખમાંથી અમૃત ઝરે, શામળ કહે કહો કથી.

(પડછાયો)

2. સરસ સરોવર એક, ભર્યું છે નિર્મળ નીરે;
પીએ નહિ કોઈ પંથી, હંસ નવ બેસે તીરે.

તે સર સમીપ જાય, બૂડે જન જોતાં ઝાઝા;
દુઃખ ન પામે દેહ, રહે તરબીબે તાજા,
કવિ શામળ કહે છે કારમું, હોંશીજનને હિત હશે;
સ્વામી લાવો સોહામણું, તો સોળે પૂરા થશે.

(દર્પણ)

શબ્દાર્થ

અચરત અચરજ, વિસ્મય અધિક વધારે હાડ હાડકાં, અસ્થિ રુધિર લોહી, રક્ત ખાલ ચામડી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

- (1) કવિએ કયું અચરજ જોયું?
- (2) કાયા ઉપર શું શું રહેલું છે?
- (3) હંસ કોની પાસે બેસતા નથી?
- (4) કવિએ કોને સરોવર કહ્યું છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

- (1) પહેલા ઉખાણા દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?
- (2) બીજા ઉખાણા દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- કૂટપ્રશ્નો, કોયડા, ઉખાણાં અને જોડકણાં મિત્રો તેમજ પરિવારજનો પાસેથી મેળવીને હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- કોઈ એક ઉખાણું પસંદ કરીને પ્રાર્થનામાં રજૂ કરો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- અખાનો પરિચય આપી, તેમના અન્ય છાપ્પાઓ કહી સંભળાવો.
- અન્ય કૂટપ્રશ્નો, કોયડા, જોડકણાં, ઉખાણાં વગેરે વિદ્યાર્થીઓને કહી સંભળાવો.
- ‘ભણ્યા પણ ગણ્યા નહીં’ એ ભાવ સમજાવતાં નાટક-સંવાદ રજૂ કરીને જીવનમાં અનુભવનું મહત્વ સમજાવો.
- શામળનાં અન્ય ઉખાણાં મેળવી વિદ્યાર્થીઓને પૂછો.

●